

Зореслава Шевчук

ORCID 0000-0002-9309-5517

кандидат філологічних наук, старший викладач

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

МАРКЕРИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ (на прикладі історичної епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність»)

У статті описано ключові лексеми з етнокультурною маркованістю, ужиті в історичній епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність»; увагу акцентовано на словообrazах, що містять у семантичній структурі етнонаціональний компонент та безпосередньо пов'язані зі світосприйняттям та уявленнями українців.

Ключові слова: Іван Огієнко, лексема, етнокультурний маркер, асоціація, топонім, етнізм, гідронім, фітонім.

Постановка проблеми. Сьогодні чи не кожному пересічному українцю відоме ім'я Івана Огієнка – видатного церковного, громадського і політичного діяча, мовознавця, поета й перекладача, історика, публіциста та редактора, книгознавця й видавця, педагога. Складно виокремити сфери, у яких митрополит Іларіон не зробив свого внеску, проте беззаперечним є той факт, що відомий науковець наполегливо і натхненно служив на благо українському народові, до останніх днів свого непростого життя не зупиняв подвижницьку діяльність задля відродження нації, утвердження та розвитку рідної мови, культури, держави в цілому.

Усеохопність наукових і творчих зацікавлень Івана Огієнка засвідчують численні розвідки дослідників, зокрема щодо феномену постаті митрополита Іларіона (С. Болтівець, В. Ляхоцький, Є. Сохаська, М. Тимошик та ін.), його культурно-освітніх поглядів (В. Авраменко, В. Вітюк, А. Копилов, Л. Ляхоцька, В. Майборода, А. Марушкевич, Т. Роняк та ін.), видавничої діяльності (Т. Ківшар, Ф. Погребенник та ін.), мовно-літературних аспектів наукових і літературних праць мислителя (Ф. Бачевич, І. Братусь, Л. Марчук, В. Калашник, В. Мацько, М. Пентилюк та ін.) тощо.

Один із сучасних дослідників наукової спадщини Івана Огієнка М. Тимошик зазначає: «Навіть побіжний перелік головних ділянок з таких галузей знань як мовознавство, літературознавство, історія, культура, релігієзнавство, красне письменство, де він залишив своїми дослідженнями помітний слід, а також результативна багатогранна редакторська, видавнича, перекладацька, епістолярна діяльність не може не викликати справжнього подиву і захоплення від усвідомлення того, що це могла зробити одна людина. Адже коли б видати всю наукову, публіцистичну, перекладацьку та епістолярну спадщину Огієнка, – вона б склала щонайменше добру сотню томів. І всі вони, без винятку, слугували б сьогодні на таку довгоочікувану, і, здається, вже наповнену конкретним змістом національну

ідею, і на утвердження процесів українського державотворення» [5, с.38]. Проте незважаючи на широкий спектр досліджень щодо різних аспектів спадщини Івана Огієнка, праці видатного науковця, присвячені історії української держави, формуванню націєтворчого складника, найбільш актуальні сьогодні, зокрема в аспекті дослідження дискусійних питань української державності, історії, культури, світогляду українського народу.

Вагомий внесок Івана Огієнка на ниві українознавства. Учений активно поширював знання про Україну, її релігію, народ, історію, культуру, мову, державність, мистецтво. Відтак упродовж свої педагогічної діяльності видатний науковець наголошував на формуванні в учнів честі й гідності, гордості за належність до української нації, готовності стояти за її незалежність, та утверджувати власну державність. Слушно зауважує А. Огар: «Попри значний науковий інтерес до доробку Івана Огієнка, концептуальна система видатного українця залишилася поза увагою. Хоча не викликає сумнівів, який саме концепт художньої творчості Митрополита варто описувати передусім. Це концепт Україна. Праці І. Огієнка – яку б проблему не висвітлювали – наскрізь просякнуті темою рідної землі, баченням її величі, болем за її долю, прагненням працювати на її благо» [3, с.120].

Фактично, Огієнко все своє життя продукував ідею: «Найголовніша і найсвятіша Ідея Українського Народу, від довгих віків унаслідувана, це: Незалежна Українська Держава. Вона була в нас, ця Незалежна Держава, була довгі віки, але року 1240-го татари окупували її на 122 роки (1240-1362) – і спинили її. Спинили нашу Самостійну Державу, але не знищили нашої самостійницької ідеології ... Ідея Бою за свою Державність стала найголовнішою в Українському народі, яка палаючим полум'ям горить від давнини аж до наших часів. Горить у нас от уже більше 700 літ (1240-1961), то сильно спалахуючи, то трохи затихаючи, але ніколи не погасаючи. І найголовнішим Провідником нашого Боя за Державність завжди був сам Український Народ, який ні на одну мить не забуває своєї найголовнішої мети й найголовнішої цілі життя, – Самостійної Української Держави! [1, с.5].

Митрополит Іларіон дуже влучно акцентував увагу на рисах українців як носіїв народної культури, які містили зв'язки з різними сферами – мисленням, світобаченням, світосприйняттям, світорозумінням, мовленням, культурною інтерпретацією тощо. Ці глибинні структури інтелектуальної діяльності людини у своїх взаємозв'язках і витворили унікальний код національної культури українців, що все своє життя відстоювали і продовжують відстоювати українську незалежність.

Мета дослідження – аналіз ключових домінантів з етнокультурним компонентом та їхня інтерпретація в історичній епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність».

Виклад основного матеріалу. Упродовж свого життя Іван Огієнко був свідком і безпосереднім учасником буремних подій: революції і розпаду імперій, виникнення двох незалежних українських держав та їх об'єднання у 1918 р., Першої та Другої світових воєн, еміграції тисяч українців та розселення їх по світу тощо. Своє бачення новітньої історії українського народу він презентував у низці книг, з-поміж яких – історична епопея «Наш бій за державність». Одним із центральних етнокультурних маркерів в аналізо-

ваному творі є *Україна*. «Іван Огієнко Україну сильно любив та ставив її та Українську церкву дуже високо, тому в творах образ України оточений емоційним ореолом» [3, с.121]. За словами Н. Шарманової, Україна є національним духовним макроконцептом, який становить складник етнокультурного простору, що визначає індивідуально-авторську когнітивну картину світу та фоніві, енциклопедичні знання читачів на рівні етносвідомості [7, с.70].

Іван Огієнко персоналізує Україну, закладаючи в це поняття ментально закодовані смисли. Етнонім *Україна* науковець репрезентує через уживання виразних оцінних значень із негативною конотацією (що більш уживані в аналізованих текстових фрагментах): *палає, плаче, конає, горить, тремтить, завмерла*: «*І Україна вся палає, / Дзюркоче ляска кров рікою*» [1, с.61]; «*І Україна бідна плаче, / Бо їй труйливі ці принади...*» [2, с.54]; «*Помалу й тихо Україна / В московських підступах конає*» [2, с.54]; «*Горить Україна без вшину...*» [2, с.130]; «*І Україна вже тремтіла, / Немов берізка восени*» [2, с.91]; «*Уся Україна завмерла: / Попала вона в віковічну неславу, / Й позбавилась княжого берла...*» [1, с.25].

Митрополит Лларіон описує рідну землю в контексті асоціатив «найдорожче, найрідніше для кожного», уособлюючи Україну з Матір'ю: «*Й голосить Мати-Україна / В обіймах смертної пустелі...*» [1, с.146]; «*І гине Мати Україна, / Синами рідними розп'ята...*» [1, с.157]; «*І гине Мати Україна, / І все створення твоє...*» [2, с.45]. Частотними є й порівняльні конструкції з домінантою *Україна*: «*Передень повстання Богдана Хмеля, 1647-ий рік, – уся Україна гуде, як подратований вулій...*» [1, с.14]; «*Й зів'яне скоро Україна, / Як без роси калина в лузі...*» [1, с.118]; «*І Україна покотилась, / Як листя котиться від бурі*» [1, с.141]; «*І Україна закипіла, / Немов у бурю Чорне море, / І града соколом летіла: / Вставай на бойще сурове!*» [1, с.12].

Найкраще відображають національне світорозуміння усталені словесні комплекси, які є засобом конденсації образної думки в народній свідомості [7, с.68]. Одночасно репрезентуючи всі метонімічні моделі, Іван Огієнко відбиває світовідчуття простих українців в осмисленні суспільних явищ і подій: «*Це не Богдан, – це Україна / В цілунку батька занімала!*...» [1, с.116]; «*Й заплакала з нею вся Україна, / Вдова й сирота безталанна...*» [1, с.118].

Зазначимо, що використання базових етнокультурних фітонімів (*верба, калина, тополя, дуб*) відіграють неабияку роль у свідомості українського народу. Відтак *верба* є одним із ключових символів України. Її іманентна ознака «сум» гармонійно поєднується з меланхолійною, інтровертною, мрійливою вдачею українця: «*Й на вербах тихих та плакучих / Чуїні повісили бандури, / І в мріях болісно пахучих / Шугали на Сіонські мури...*» [2, с.99].

Фітонім *калина* майже не має символічного забарвлення, проте Іван Огієнко його використав задля опису національного пейзажу: «*О чекає заммерзла калина / Радісную весну, – Дочекає й ясна Україна / Доленьку небесну...*» [2, с.121]. Схоже конотативне забарвлення має фітонім *тополя* в аналізованих текстових описах: «*Ой у полі край лісочку / Плакали тополі – / Ой не дано ні разочку / Україні долі...*» [2, с.121]. Тополя здавна є ключовим концептом української культури, але вона не символізує Україну, а уособлює українське, те, що належить Україні, рідне.

Символічність *дуба*, як утілення могутності й незламності українського народу, презентовано, наприклад, у такому описі: «*Земля прино-*

силь силу **дубу** / Через міцні його коріння, / Й що глибше п'ють землю любу, / То довше йде йому спасіння» [2, с.70].

В епопеї «Наш бій за державність» простежуємо метафоричне осмислення долі України через зіставлення зі шляхом Ісуса Христа як основи циклічної парадигми буття (знищення і відродження): «**І Україна вся розп'ята, / В пожарах Волю породила!**» [1, с.62]; «**Це ти, моя радість єдина, / Розп'ята моя Україна!**...» [1, с.45]; «**І знов Україна живуца во-скресне, / Й до Матері вернеться діти / І Україна нам постане / Велика, вільна та соборна**» [1, с.53].

Низка уживаних в епопеї топонімів (Малоросія, Русь, Київ, Лубенщина, Волинь, Кліщинці, Новгород, Берестечко, Львів, Розатин, Чигирин, Зборів, Суботів, Збараж, Кам'янець, Жванець, Корсунь, Плява, Жовті Вооди, Берестечко, Ревель та ін.) виконують функцію географічної ідентифікації, якот: «**Богдан поводився по-царськи, / Стодиця пишна – Чигирин**» [1, с.88]; «**І ляж на Корсунь відступає, / Щоб мати крацу оборону**» [1, с.54]; «**І ось у Київ його мати / Відвезла вчитися це й далі**» [2, с.66]; «**Й Богдан звільнив Збараж і Зборів, / Й гряде додому в славі знову**» [1, с.88]. Водночас топонім Київ позитивно маркований. Ця лексема метасемантично репрезентує віру в успішне майбутнє, незламність українського народу: «**На Горах тих засяв Київ, / Усім ясний Єрусалим: / Із нього Божий Дух повіяв, / І Схід увесь окрився Ним!**» [1, с.201]; «**На Сході Київ – як перлина, / Усім містам старезним мати, – Над ним Андрей Апостол лине / І кличе Віру пам'ятати!**...» [1, с.201]; «**Сипнуло сонечко промінням, / І Київ в сяйві, як перлина: / О слава, горode Спасіння, / Ти Мати руських міст єдина!**» [1, с.74].

У процесі формування етнокультури відбувається символізація певних об'єктів території (гори, ріки, ліси тощо). Будучи тісно пов'язаними з долею та історією, вони стають невід'ємним складником духовності народу і, отже, символізують нерозривний зв'язок із батьківщиною. Ізпоміж гідронімів в аналізованих текстових фрагментах переважають такі: **Дніпро** (Дніпро-Славута, Бористен), **Дністер**, **Чорне море**, **Балтицьке море**, **Понтське море**: «**Ой то не хвилі в Чорнім морі / Несуться бурними валами: / На всім безбережнім просторі / Гремить: «Хай буде цар із нами!»**» [1, с.125]; «**Ця фортечна вязниця на березі заливу Балтицького моря в м. Ревелі, положена на гірці, – башта Гроситанпорт**» [2, с.6]; «**Й зростала тихо їм охота – / Поза Дністер втікати юрбою**» [1, с.116]. Окремі гідроніми персоналізуються, актуалізуючи виразну національно-культурну спрямованість: «**Кипить грізний Дніпро-Славута / (Тоді ще звався Бористен), / На порох трощить скельні пута, / І в Понтське Море котить ген**» [1, с.198]; «**Пливли ми по Дніпру-Славути, / У Київ наша путь була, / Дніпро котився у могуті, / Печерська Лавра аж цвіла!**...» [2, с.55].

Особливе місце в наукових розвідках Івана Огієнка посідають дослідження в релігійно-церковній сфері. Учений наголошував на високій національній свідомості українського духовенства, яке відстоювало і виховувало любов до свого народу, його віри, культури, мови. У цьому аспекті релігія є джерелом позачасових ціннісних орієнтирів народу. Духовні маркери етнокультурної свідомості, використані Огієнком в епопеї, представлені низкою лексем (царква, апостол, Бог (Господь), слово Боже,

*Православ'я, митрополит, свята Служба, священик, Хрест, образ та ін.). Зокрема, жертвність митрополита Іларіона сповнена любов'ю до всього духовного: насамперед до Бога та Церкви: «**І Церква в Києві засяла, / І сонцем зріла Україну, / Зацита в неї досконала — / Козацьке Військо — до зачину!..**» [1, с.202]; «**Бо наша Церква Первозванна, / Для всього Сходу вічна слава, — / Вона для всіх цілюща Манна, / Вона нам Матінка хувава!**» [1, с.203]; «**Я чую ясно, — я конаю, / Стаю на **Божею Дорогу**, — / І каторгу свою безкраю / Віддам на Суд Одному **Богу...**» [2, с.20].***

Етнокультурно маркованим в епопеї «Наш бій за державність» є й мікрообраз *Кобзар*, за допомогою якого Огієнко відтворює силу та готовність народу перемагати: «**І Кобзарі кругом заграли, / Й бандура скрізь рясними плаче... / До Кобзарів народ збирався / І Чув бандуру стоголосу, — / І світ рабові розвиднявся, / І він хапав кілка чи косу... / Були й Кобзарики видюці, / Щоб прокидатись Кобзарями, / Верткі в'юни повсюдисуці, / Були меткими бунтарями. / Ляхи без міри постріляли / Таких завзятих Кобзарів**» [1, с.12].

Висновки. Проаналізовані етнокультурні компоненти становлять цілісну словообразну систему історичної епопеї «Наш бій за державність», яка акумулює надбання духовної (а відтак і матеріальної) культури. Національно-культурна маркованість етніонімів, топонімів, фітонімів, гідронімів тісно пов'язана з етнокультурними переконаннями українців про віру і силу духу, перемоги добра над злом та визначає чіткі переконання Івана Огієнка щодо репрезентації України як єдиної цілісної та незламної держави.

Список використаних джерел і літератури:

1. Митрополит Іларіон. Наш бій за державність. Історична епопея. Частина перша. Вінніпег, 1962. 224 с.
2. Митрополит Іларіон. Наш бій за державність. Історична епопея. Частина друга. Вінніпег, 1966. 144 с.
3. Огар А.О. Вербалізація концепту Україна в художніх творах Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник*. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 15. С. 120-124.
4. Огієнко І. До українського народу. (Звернення). *Вісник Міністерства ісповідань УНР*. 1920. 22 червня. № 2. С. 1.
5. Тимошик М. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) у боротьбі за українську Україну. *Українська культура*. Київ: Наша культура і наука, 2002. С. 9-52.
6. Тимошик М.С. Невтомний сівач на українознавчій ниві. *Історія українського друкарства*. Київ, 1994. 448 с.
7. Шарманова Н.М. Етнолінгвістика: навчальний посібник для студентів факультету української філології / за ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

References:

1. Mytropolyt, Ilarion. (1962). Nash bii za derzhavnist. Istorychna epepeia. Chastyna persha. Vinnipeh. 224 s. [in Ukrainain].
2. Mytropolyt, Ilarion. (1966). Nash bii za derzhavnist. Istorychna epepeia. Chastyna druha. Vinnipeh. 144 s. [in Ukrainain].

3. Ohar, A.O. (2018). Verbalizatsiia kontseptu Ukraina v khudozhnikh tvorakh Ivana Ohiiienka. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk. Seriia filolohichna*. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Vyp. 15. S. 120-124. [in Ukrainian].
4. Ohiienko, I. (1920). Do ukrainskoho narodu. (Zvernennia). *Visnyk Ministerstva isповidan UNR*. 22 chervnia. № 2. S. 1. [in Ukrainian].
5. Tymoshyk, M. (2002). Ivan Ohiienko (Mytropolyt Ilarion) u borotbi za ukrainsku Ukrainu. *Ukrainska kultura*. Kyiv: Nasha kultura i nauka. S. 9-52. [in Ukrainian].
6. Tymoshyk, M.S. (1994). Nevtomnyi sivach na ukrainoznavchii nyvi. *Istoriia ukrainskoho drukarstva*. Kyiv. 448 s. [in Ukrainian].
7. Sharmanova, N.M. (2015). Etnolinhvistyka: navchalnyi posibnyk dlia studentiv fakultetu ukrainskoi filolohii / za red. Zh.V. Koloiz. Kryvyi Rih: NPP ASTERIKS. 192 s. [in Ukrainian].

Zoreslava Shevchuk

MARKERS OF ETHNOCULTURAL AWARENESS OF UKRAINIANS (on the Example of the Historical epic of Ivan Ohienko «Our Fight for the State»)

The article outlines the main lexemes with ethnocultural marking, used in the historical epic Ivan Ohiienko «Our fight for statehood». The idioms, presented in the analyzed text fragments, which contain an ethnonational component in their structure, directly reflect the worldview and thinking of Ukrainians. Ivan Ohiienko, researching the history of the formation of the Ukrainian state, very aptly emphasized the features of Ukrainians as bearers of national culture, which contained connections with various spheres – thinking, worldview, world understanding, speech, cultural interpretation etc. These deep structures of human intellectual activity in their interrelationships created a unique code of national culture of Ukrainians who defended and continue to defend Ukrainian independence all their lives. In the historical epic of the epic, Ivan Ohiienko not by chance uses lexemes to denote objects of spiritual national culture, covering the national, religious, partly mythological and territorial-geographic sphere. One of the central markers in the work is the lexeme Ukraine, which, according to the author's beliefs, is a personified component of the ethno-cultural space of Ukrainians. The evaluative meanings used to characterize the indicated lexeme are mostly negative (burns, cries, dies, burns, trembles, freezes). The description of the basic ethnocultural phytonyms (willow, viburnum, poplar, oak) used in the work testify to the mythopoetic worldview of Ukrainians. A number of used toponyms (for example, Kyiv, Lubenschyna, Volyn, Novgorod, Berestechko, Lviv, Rohatyn etc.) are representatives of the geographical location in the work. The inseparable connection with the Motherland is presented through the description of symbols – objects of a certain territory – hydronyms (Dnipro, Dniester, Black Sea, etc.). Considerable attention in the work is devoted to the religious and spiritual sphere, which is represented through the use of lexemes church, God, metropolitan priest, Cross, image etc. In general, the meaning field of the epic is ethno-cultural dominants broad and multifaceted, since such lexemes are in the verbal plane implement various types of interaction of Ukrainians in society at the level of comprehension and assimilation of cultural heritage of previous generations.

Key words: Ivan Ohiienko, lexeme, ethnocultural marker, association, toponym, ethnonym, hydronym, phytonym.

Отримано: 06.11.2022 р.